

КІНДЮК Б. В.,

доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії
держави і права
(Тернопільський національний
економічний університет)

УДК 340.1

ІДЕЯ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М. М. ГЕРНЕТА

У статті розглядається внесок відомого дореволюційного й радянського юриста М.М. Гернета (1874–1953 рр.) у розробку теоретичної бази та практичну реалізацію ідеї ресоціалізації засуджених осіб. Учений запропонував здійснення ресоціалізації шляхом зміни принципів функціонування місць позбавлення волі, а також використання організаційних форм, які впливають на поведінку засуджених. До важливих факторів, що сприяють проведенню ресоціалізації, М.М. Гернет зараховував боротьбу з алкоголізмом, доводячи за допомогою статистичних даних наявність значної кількості злочинів, скоєних у стані сп'яніння.

Ключові слова: ресоціалізація, історія кримінального права, реформаторій, місця позбавлення волі, алкоголізм.

В статье рассматривается вклад известного дореволюционного и советского юриста М.М. Гернета (1874–1953 гг.) в разработку теоретической базы и практическую реализацию идеи ресоциализации осужденных. Ученый предложил осуществление ресоциализации путем изменения принципов функционирования мест лишения свободы, а также использования организационных форм, которые влияют на поведение осужденных. К числу важных факторов, способствующих проведению ресоциализации, М.М. Гернет относил борьбу с алкоголизмом, доказывая с помощью статистических данных наличие значительного количества преступлений, совершаемых в состоянии опьянения.

Ключевые слова: ресоциализация, история уголовного права, реформаторий, места лишения свободы, алкоголизм.

The article deals with the contribution of the famous pre-revolutionary and soviet lawyer M. Gernet (1874–1953) in the development of a theoretical framework and practical implementation of the idea of resocialization of convicts. The scientist suggested the implementation of resocialization by changing the principles of the prison, and the use of organizational forms that affect on the convict's behavior. Among the important factors that facilitate resocialization, M. Gernet included the fight against alcoholism, proving using statistical presence of a large number of crimes committed by drunken persons.

Key words: resocialization, the history of criminal law, reformatory, place of confinement, alcoholism.

Вступ. Актуальність теми дослідження зумовлена трьома причинами. По-перше, це нагальна потреба підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо протидії злочинності, яка на фоні нестабільного стану українського суспільства має тенденцію до

зростання. Так, аналіз стану протидії злочинності за 2015 р., проведений Генеральною прокуратурою України, свідчить про низку негативних тенденцій, зокрема збільшення кількості тяжких та особливо тяжких злочинів певних категорій при одночасному зниженні рівня їх розкриття. Така ситуація послугувала причиною звернення Генеральної прокуратури України на адресу голови Національної поліції України Х. Деканоїдзе з вимогою активізувати діяльність Національної поліції щодо запобігання, припинення й розкриття кримінальних правопорушень, виявлення причин та умов, які сприяють їх учиненню, належного розслідування кримінальних правопорушень. Крім того, за даними Генеральної прокуратури, наведеними в листі до пані Х. Деканоїдзе, нерозкритими станом на січень 2016 р. залишилися майже 2 тисячі розбійних нападів, понад 15 тисяч грабежів і 200 тисяч крадіжок, учинених протягом 2015 р. При цьому якщо протягом червня 2015 р. скоєно 8 тисяч квартирних крадіжок, то в грудні того ж року їх кількість становила вже понад 15 тисяч. В умовах такої негативної динаміки відбулося зниження майже вдвічі кількості направлених до суду кримінальних проваджень стосовно осіб, які вчинили зазначені злочини (з 3 тисяч протягом червня до 1,4 тисячі в грудні 2015 р.).

По-друге, вкрай загрозливий рівень і динаміка злочинності й слабка протидія їй з боку держави сприяють посиленню деформації правосвідомості злочинців, правопорушників і делінквентних осіб. Зокрема, у цитованому вище листі Генеральної прокуратури наголошується на підвищенні рівня зухвалості злочинців через створення в них умовного почуття безкарності, що, своєю чергою, призводить до скоєння ними більш тяжких злочинів. З іншого боку, відсутність дієвої реакції правоохоронних органів негативно позначається й на рівні довіри суспільства до інститутів державної влади загалом і правоохоронної системи зокрема, тобто посилює правовий нігілізм у суспільстві.

По-третє, однією з причин низької ефективності протидії злочинності можна вважати застарілість Державної програми боротьби зі злочинністю, затвердженої Постановою Верховної Ради України від 25.06.1993 № 3325-ХІІ, яка потребує свого нагального перегляду. Зазначеною програмою, зокрема, не передбачені заходи ресоціалізації злочинців. Між тим, наявність розвиненої державної системи, покликаної забезпечити відновлення та розвиток соціально-корисних зв'язків і відносин звільнених осіб із суспільством, за нашим переконанням, є одним із індикаторів ефективності протидії злочинності в суспільстві.

Наведені обставини зумовлюють актуальність звернення, зокрема, до історичної й теоретичної складових проблеми впровадження системи ресоціалізації. Показовим у цьому плані видається досвід теоретичних розробок і практичних заходів, накопичений у дореволюційний і радянський періоди. Із цього погляду особливе значення мають роботи знаного юриста, доктора юридичних наук, заслуженого діяча науки РРФСР, лауреата Сталінської премії, проф. Михайла Миколайовича Гернета (1874–1953 рр.), який левову частину своїх наукових студій присвятив власне питанням ресоціалізації.

Аналіз публікацій свідчить, що історичний досвід вирішення цієї проблеми розроблявся М.М. Гернетом у таких працях: «Соціальні причини злочинності» (1906 р.), «Кримінальне право» (1913 р.), «Моральна статистика» (1922 р.), «Злочинний світ Москви» (1924 р.), «В тюрмі. Нариси тюремної психології» (1925 р.), «Злочинність і самогубства під час війни і після неї» (1927 р.) тощо. Фрагментарно внесок М.М. Гернета в розробку проблеми ресоціалізації розглядався в працях В.І. Бочкарьової, А.А. Герцензона, Д.П. Захарова, В.М. Сизової, О.В. Сокальської, П.А. Філіпова, В.В. Щукіна та інших науковців, які досліджували різні аспекти протидії злочинності. Отже, внесок М.М. Гернета в проблему ресоціалізації потребує більш детального вивчення, систематизації й подальшого дослідження для його практичного застосування.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження та систематизація наукових підходів М.М. Гернета стосовно проведення процесу ресоціалізації.

Результати дослідження. Виклад матеріалів дослідження треба розпочати зі з'ясування терміна «ресоціалізація», під яким розуміється пристосування людини, яка раніше скоювала злочини, до суспільства шляхом корекції поведінки й психології. Завданням ресо-

ціалізації є формування цілісної особистості, яка змінила своє ставлення до злочинів, оточуючого суспільства, умов життя, усвідомила необхідність дотримуватися санкціонованих державою правил поведінки.

Процес ресоціалізації є складовою запобігання злочинності, оскільки, звільняючись із місць позбавлення волі, колишні ув'язнені повертаються до суспільства, тягнучи за собою накопичений у тюрмі негативний досвід, і функція держави відтак полягає в тому, щоб раніше засуджені особи якомога швидше почали вести суспільно прийнятний спосіб життя й не вчиняли б знову злочинів. Виходячи на свободу, колишні засуджені стикаються з безліччю проблем, серед яких працевлаштування, побутові, житлові, проблеми взаємин із сім'єю та найближчим соціальним оточенням.

Звернення до праць М.М. Гернета, присвячених проблемі ресоціалізації, виправдане істотним теоретичним доробком ученого й наявністю емпіричного досвіду в цій сфері. Необхідно зазначити, що М.М. Гернет був засновником відділу моральної статистики ЦСУ СРСР, завідував музеєм кримінології, працював на посаді професора кафедри кримінального права Московського університету. За участю вченого в 1923 р. був створений перший у СРСР Кабінет із вивчення особистості злочинця та злочинності. Учений особисто організував обстеження тюрем Москви, збирав анкетні дані злочинців, які послуговували основою виданого в 1924 р. збірника «Злочинний світ Москви». У своїх наукових працях М.М. Гернет розглядав проблему ресоціалізації з погляду соціологічних факторів злочинності. Як указує Д.П. Захаров, М.М. Гернет запропонував новий напрям досліджень у кримінальному праві, пов'язаний із розглядом соціологічних факторів злочинності й пошуком можливостей виправлення злочинця [1]. У своїй монографії «Соціальні чинники злочинності» (1906 р.) М.М. Гернет вибудовує зв'язки між кількістю скоєних злочинів і комплексом факторів, таких як вік, стать, сімейний стан, спадковість, національність, бідність, алкоголізм, стан житла, ціни на хліб тощо [2, с. 117]. На основі зібраних даних учений дійшов висновку, що кожен із цих факторів по-різному впливає на рівень злочинності й ретельне вивчення їхнього впливу дає змогу вносити відповідні зміни до соціальної політики держави.

Звернення до історії свідчить, що в Російській імперії існувала давня традиція піклування з боку суспільства про осіб, які щойно звільнились із місць позбавлення волі. Так, 1819 р. Олександр I затвердив Статут Попечительский о тюрьмах Общества, згідно з яким звільненим особам можна було надавати допомогу в адаптації до життя в суспільстві після звільнення. За ініціативою цієї громадської організації почався процес навчання малолітніх в'язнів грамоти і професій, за якими вони могли працювати, вийшовши на волю. У 1890 р. в Петербурзі відбувся III Міжнародний тюремний конгрес, на якому розглядалися питання нагляду за місцями позбавлення волі з боку держави та громадськості, застосування прогресивної системи виконання покарань і заходів адаптації осіб, які звільнюються з тюрем. У 1896 р. в Росії почав функціонувати Санкт-Петербурзький піклувальний комітет, який опікувався проблемами звільнених із місць позбавлення волі шляхом створення мережі будинків працьовитості. За їхньою допомогою проводилося надання тимчасового житла людям, які не мали можливості для самостійного пристосування до умов життя в суспільстві. При будинках працьовитості організовувалися різні служби – столові, майстерні, медичні та санітарно-гігієнічні пункти, які забезпечували їхніх мешканців необхідними послугами для пристосування до умов життя й отримання постійних занять.

Як приклад можливості перевиховання злочинців М.М. Гернет наводить дані стосовно експерименту, проведеного доктором Веєм у США [2, с. 11]. Так, доктор вибрав серед арештантів 12 засуджених за крадіжки, підпали, грабежі, звалтування, заподіяння ран та інших злочинів, яким суд встановив строки ув'язнення від 5 до 20 років. До всіх них доктор Вей застосував фізичне лікування, яке включало в себе купання, масаж, гімнастику та покращене харчування, а також заняття з різних дисциплін. Унаслідок такого перевиховання відбувались зміни в їхній психології, фізичному та моральному стані, що призвело до перетворення їх у законослухняних членів суспільства.

У своїй праці «Кримінальне право» (1913 р.) М.М. Гернет доводить наявність історичної тенденції пом'якшення покарань, яка може зумовити виправлення злочинців

[3, с. 11]. Так, у середині XVIII ст. під впливом ідей Чезарія Беккарія та інших просвітителів у законодавстві багатьох країн відбувалася заміна доктрин залякування на доктрини пом'якшення покарань. Такий підхід призвів до скасування смертної кари за деякі види злочинів, таврування, тілесні покарання, виселення на каторгу, заслання в колонії з важкими кліматичними умовами. Як указує російський науковець В.А. Буклова, зміни торкнулися російського імперського законодавства у вигляді пом'якшення «Уложення про покарання кримінальні та виправні» від 15 серпня 1845 р. [4]. У новій редакції документа, затвердженій у 1866 р., з чинних норм були виключені тілесні покарання, а загалом із його складу були виведені 652 статті про незначні злочини та проступки. Одночасно змінювався порядок здійснення правосуддя, що ґрунтувався на публічності, гласності процесу та залученні до суддів членів різних верств суспільства.

Практичне втілення ідеї ресоціалізації М.М. Гернет убачав у реалізації двох важливих пунктів: а) зміна принципів функціонування тюрем; б) вжиття комплексу заходів після закінчення терміну ув'язнення. У своїй праці «Кримінальне право» (1913 р.) учений досліджує історію різних видів кримінальних покарань. Так, М.М. Гернет звертає увагу на норми Руської Правди, яка ґрунтувалася на доктрині виправлення злочинців шляхом їх покарання у вигляді сплати різних розмірів штрафів залежно від соціального стану, виду злочину й завданої шкоди. Разом із цим у нормах Руської Правди була відсутня така санкція, як тюремне ув'язнення, яка з'являється на українських землях згідно з нормами Статуту Великого князівства Литовського 1529 р.

Учений досліджує історію тюремного покарання на прикладі французьких, німецьких і бельгійських в'язниць, у яких використовувалися одиночні камери, злочинцям видавалися номери, замість свого ім'я та прізвища. Усі ув'язнені отримували однакове вбрання, а при кожному залишенні камери на голову вдягались особливі мішки-капюшони, які закривали все обличчя. Основним завдання використання таких масок було виключення в арештантів можливості заводити знайомства у в'язниці, що мало перешкодити утворенню злочинних груп.

Відтак задля впровадження ідеї ресоціалізації злочинців у багатьох країнах світу, як зазначає М.М. Гернет, отримав поширення новий вид тюремних установ – реформаторії [3, с. 116]. На думку ученого, основною ідеєю такого закладу є зміна психіки та поведінки ув'язнених шляхом пом'якшення факту позбавлення волі, а також недопущення впливу таких почуттів, як відчай, безнадійність, туга, сумнів, які можуть призвести до самогубства. Перша з таких установ заснована в 1876 р. в м. Ельміра, штат Нью-Йорк. Робота реформаторіїв, їх устрій і внутрішній режим ґрунтувалися на доктрині про необхідність виправлення арештанта, замість його покарання. Як зазначав М.М. Гернет, в'язниця не повинна бути місцем страждання, але має бути місцем лікування від хвороби, що зветься злочинністю [3, с. 116]. Мета реформаторіїв полягає в тому, щоб перевиховати злочинців і зробити їх більш пристосованими до умов життя після відбування терміну покарання. Зовнішній вигляд реформаторіїв значно відрізнявся від звичайних в'язниць. Так, Ельмірський реформаторій складався з низки будівель дуже красивої архітектури, з величезними вікнами, в будівлях знаходився зал зібрань, розкішно обставлена майстерня, приймальня-вітальня, їдальня, читальні, бібліотека, також був басейн і тренувальний зал. Режим функціонування реформаторіїв передбачав систему дисциплінарних покарань, які зводилися до позбавлення арештанта особливих марок, вони мали право на отримання нових пільг, але застосовувалися також карцер, обмеження їжі та в окремих випадках тілесні покарання.

Необхідною умовою досягнення перевиховання злочинців засновники реформаторіїв уважали закріплення норми щодо невизначеності терміну арешту. На їхню думку, термін ув'язнення не повинен визначатися судом, а має залежати від успіхів злочинця в процесі перевиховання. Урешті-решт, законодавчі збори штату Нью-Йорк схвалили створення реформаторіїв, але з чітким визначенням терміну тюремного ув'язнення.

В основу функціонування реформаторіїв було покладено систему перевиховання злочинців шляхом їх навчання різних ремесел. Так, у США на базі реформаторіїв створювалися школи кравців, шевців, лудильників, ковалів, механіків, граверів, токарів, палітурників, телеграфістів,

стенографістів, живописців, каменярів, цирюльників. Водночас ув'язненим викладалися такі класичні дисципліни, як соціологія, етика, історію, політична наука, економіка, англійська література. На відміну від європейських в'язниць, у реформаторіях прагнули пробудити в засуджених інтерес до рідної країни, а також до політичного життя. Із цією метою допускалося читання газет і журналів, а також дозволялося отримання періодичних видань. У деяких реформаторіях видавалися власні газети, в яких розміщувалися політичні новини, художні твори, внутрішня тюремна хроніка, а газетні статті писалися й набиралися до друку самими ув'язненими.

На думку М.М. Гернета, реформаторії відіграли позитивну роль у процесі перевиховання злочинців [3, с. 119]. Так, за даними вченого, із 12 877 колишніх в'язнів Ельмірського реформаторію лише 10% відбули там повний термін покарання, 7% звільнилися протягом року, 21% – через два роки, що статистично підтверджує ефективність такої системи ресоціалізації. Успіхи діяльності реформаторіїв у США призвели до того, що подібні заклади відкрилися в штатах Массачусетс – 1884 р., Пенсільванії – 1889 р., Міннесоті – 1889 р., в Іллінойсі – 1893 р., Канзасі – 1895 р., Індіані – 1897 р., Нью-Джерсі – 1901 р.

До інших форм ресоціалізації злочинців, слідуючи термінології М.М. Гернета, належать умовне засудження та умовне звільнення. Так, законодавством багатьох європейських країн передбачалась можливість відстрочувати виконання призначуваних покарань. Якщо протягом указанного судом строку засуджений не буде знову визнаний винним в іншому злочині або проступку, таке засудження вважається виконаним. У разі ж скоєння нового злочину засуджений повинен відбути раніше встановлений строк покарання, до якого додається термін, установлений судом за скоєння нового злочину.

Як стверджує М.М. Гернет, умовне засудження мало в різних країнах свої особливості [3, с. 136]. Наприклад, у деяких країнах жінки, чоловіки у віці після 70 років, неповнолітні до 18 років у більшості випадках мали право на умовне засудження. У європейських країнах звільнення від покарання раніше закінчення визначеного судом терміну вперше почало застосовуватися в 40-х роках XIX ст. у Великій Британії. Умовне звільнення посіло чільне місце в кримінально-виправній системі цієї країни та здійснювалось у вигляді відпусток. За англійським законодавством, зі звільнених осіб відбиралося зобов'язання не вчиняти правопорушень, не заводити знайомства з підозрілими особами, працевлаштуватися, повідомляти поліції свою адресу й надавати про себе періодичні відомості. Успіхи цього заходу спонукали англійський уряд до видання 21 серпня 1907 р. Закону «Про умовне звільнення», який установлював можливість широкого його застосування до різних категорій злочинців. На думку М.М. Гернета, використання умовного засудження й умовного звільнення сприяє в більшості випадків істотному зниженню рівня злочинності.

Важливим напрямом протидії злочинності серед осіб, які звільнились із місць позбавлення волі, М.М. Гернет уважав методичну боротьбу зі вживанням ними алкоголю. Так, учений указує на наявність трьох напрямів впливу алкоголізму на суспільство: а) вчинення злочинів у стані алкогольного сп'яніння; б) наявність негативної спадковості під впливом алкоголю; в) хронічне пияцтво. У стані алкогольного сп'яніння такі особи, як правило, зазнають серйозної деформації психіки, їхня поведінка стає дедалі агресивнішою та неконтрольованою, що робить їх здатними скоювати різні види злочинів і проступків. За емпіричними даними М.М. Гернета, наведеними в праці «Моральна статистика» (1922 р.), найбільш типовими видами злочинів, що їх учиняють особи в стані алкогольного сп'яніння, є вбивства, зґвалтування, тілесні ушкодження, крадіжки, порушення громадського порядку [5, с. 158]. Крім того, вчений зруйнував стереотипну думку про те, що надмірне споживання алкоголю притаманне лише незаможним верствам населення.

Так, згідно з даними М.М. Гернета, зібраними за період з 1887 по 1897 рр., серед ув'язнених у шведських в'язницях частка тих, що скоїли злочини в стані алкогольного сп'яніння, становила 74,8%. Так само у швейцарських в'язницях на початку 1892 р. серед загальної кількості ув'язнених частка алкозалежних чоловіків становила 42%, жінок – 31%. Здійснений ученим аналіз 3 226 кримінальних справ Казанського окружного суду за період з 1885 по 1895 рр. засвідчив, що в 42,7% випадків скоєння злочину було пов'язане з алко-

лізмом. Оскільки в більшості випадків алкозалежні мають дефекти розумового, психічного й морального стану, такий стан речей підвищує ймовірність передачі від батьків до дітей шкідливих нахилів і звичок. Так, із 507 злочинців, анкети яких були проаналізовані, 77% мали алкозалежних чи душевнохворих батьків [2, с. 145]. Згідно з річними звітами Ельмірського реформаторію, серед загальної кількості засуджених 30% мали алкозалежних батьків, а в 50% сімейний стан характеризувався як незадовільний. Ученим були також зібрані дані стосовно того, що споживання алкоголю збільшує кількість скоєних злочинів у суботні та недільні дні. Із цієї причини М.М. Гернет пропонував заборонити продаж спиртних напоїв у вихідні дні, що повинно було призвести до зменшення кількості скоєних злочинів. При цьому М.М. Гернет указував на безглуздість такого законодавчого заходу, як повна заборона торгівлі алкоголем. Історичний досвід на підставі даних, зібраних М.М. Гернетом за період Першої світової війни, засвідчив, що заборона торгівлі спиртними напоями мала зворотний ефект: унаслідок значного зростання підпільного самогонваріння підвищився рівень злочинності. Хронічне пияцтво спричиняє негативний вплив на родинні стосунки, позаяк алкозалежні члени родини починають активно конфліктувати, не займаються вихованням дітей, починають продавати сімейне майно за безцінь. Такі люди здебільшого швидко втрачають роботу, деградують, починають хворіти, стають схильними до суїциду.

Серед численних пропозицій М.М. Гернета заслуговує підтримки, зокрема, використання громадськими організаціями в процесі ресоціалізації так званого «тюремного патронату». Так, станом на 1910 р. у Російській імперії функціонувало 52 громадські установи, які займалися патронатом у вигляді благодійних тюремних комітетів. Діяльність таких установ сприяла працевлаштуванню 428 осіб, 124 людини отримували постійно безкоштовні обіди. Такий стан цієї діяльності, на думку М.М. Гернета, заслуговував змін шляхом прийняття нормативно-правових актів, за допомогою яких держава підтримувала суспільство в проведенні такої благодійної чи патронатної діяльності. Отже, однією з дієвих умов протидії злочинності на державному рівні є впровадження заходів ресоціалізації злочинців, які в широкому розумінні містять соціальну, психологічну, культурну та педологічну складові. Як можливий шлях проведення ресоціалізації М.М. Гернет розглядає створення притулків для осіб, звільнених із місць ув'язнень, громадських їдалень, системи дитячих установ, державну підтримку благодійних організацій, а також ужиття заходів, спрямованих на зниження обсягів виробництва і продажу алкоголю.

За результатами проведеного дослідження можна зробити такі **висновки**. У своїх працях М.М. Гернет розробляв доктрину ресоціалізації, виділяючи в ній три ключові аспекти: а) зміна концептуальних засад діяльності тюремних установ із запозиченням досвіду функціонування системи американських реформаторіїв; б) широке використання судами умовного засудження та дострокового звільнення, які дають змогу перевиховати злочинця; в) боротьба з пияцтвом. Висвітлено позитивний досвід роботи реформаторіїв, які сприяли зменшенню кількості скоєних злочинів особами, котрі відбували в них покарання.

Список використаних джерел:

1. Захаров Д.П. Михаил Николаевич Гернет, 1874–1953 / Д.П. Захаров // Правоведение. – 1978. – № 5. – С. 97–108.
2. Гернет М.Н. Социальные факторы преступности / М.Н. Гернет. – М. : Университетская тип., 1906. – 203 с.
3. Гернет М.Н. Уголовное право. Часть общая / М.Н. Гернет. – Херсон : Изд. Н.А. Хо-душина, 1913. – 202 с.
4. Буклова В.А. Эволюционные особенности системы уголовного наказания в уголовном законодательстве российской империи XIX в. / В.А. Буклова // Социально-экономические явления и процессы. – 2009. – № 4 (016). – С. 19–23.
5. Гернет М.Н. Моральная статистика / М.Н. Гернет. – М. : Изд. Центрального Статистического Управления, 1922. – 269 с.

